

НОВЕ СУСПІЛЬСТВО СТАРОГО МІСТА: МЕШКАНЦІ ЛЬВОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 40-х – 60-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У другій половині 40-х – 60-х роках ХХ століття Львів заселили найрізноманітніші мешканці – приїжджі зі Сходу росіяни, євреї та українці, колишні військові, які поверталися із Заходу, українці-переселенці з Польщі, поодинокі довоєнні жителі, мігранти з галицьких сіл, які втікали в місто від колгоспних буднів. У статті йдеться про історичну пам'ять мешканців Львова на матеріалах усної історії.

In the second half of 40s – 60s of the XX th century the city were settled by all manner of residents – Russians, Jews and Ukrainians arriving from the East, former military men, returning from the West, Ukrainians resettled from Poland, the very few original prewar residents, and migrants from Galician villages settling in the city to escape the everyday of collective farms. The article discusses the historical memory of the Lviv's residents using the methodology of oral history.

У другій половині 40-х – 60-х роках ХХ століття відбулася докорінна трансформація населення міст західноукраїнських областей поряд з процесами інтеграції регіону в загальноукраїнський радянський простір. Наглядним прикладом є формування нового етносоціального середовища міста Львова перших повоєнних десятиліть унаслідок двох хвиль міграції: повоєнного протегованого радянською владою переселення зі Східної України та республік Радянського Союзу, насамперед Росії, і заселення міста вихідцями зі західноукраїнських сіл, особливо інтенсивно з 60-х років. Різним (за національною приналежністю, світоглядом, традиціями, матеріальним становищем та ін.) людям доводилося зживатися разом творячи нове суспільство Львова радянського часу.

В українській та зарубіжній історіографії немає комплексної праці з дослідження міського середовища Львова другої половини 40-х – 60-х років ХХ століття. Домінують праці з загальною характеристикою етнологічних процесів у місті в другій половині ХХ століття [2; 14; 17]. У спеціальному випуску журналу "Україна Модерна" досліджено ідентичності мешканців Львова та Донецька на матеріалах соціологічних досліджень [19]. Темі багатонаціонального історико-культурного розвитку Львова присвячений збірник Гарвардського інституту українських студій "Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture" [22]. Повоєнна міграція, особливості трудової зайнятості та соціального становища етнічних росіян у західноукраїнському регіоні й у Львові зокрема порушуються у роботі І. Терлюка [18]. Повсякденне життя радянського Львова крізь призму бачення найбільшою групою мешканців міста 50–80-х років – вихідців із галицьких сіл – дослідила Г. Боднар [1]. Соціальної історії радянського Львова присвячена праця львівської дослідниці О. Матюхіної [23].

Дане дослідження є узагальненням результатів двох проектів з усної історії (повоєнної міграції до Львова вихідців зі Сходу та переїзду сільського населення західноукраїнських областей у 60–80-х роках), реалізованих авторкою статті в 2005–2010 рр., і спробою аналізу міського середовища Львова другої половини 40-х – 60-х років "зі середини" (на матеріалах інтерв'ю). У рамках обох проектів було опитано 196 жителів Львова. В інтерв'ю йшлося про час та обставини переїзду; житлово-побутове облаштування; співжиття мешканців будинку / вулиці (міжособистісні взаємини; національні, соціальні й світоглядні (не)відмінності; (не)контакти з сусідами); пам'ять про довоєнних жителів (згадки про довоєнних мешканців, старі речі та їх (не)збереження); враження; наскільки життя людей пов'язане з будинком / вулицею / районом міста, центром та околицями Львова; адаптацію в місті; (не)прийняття самоокреслення львів'янин / львів'янка.

Населення Львова докорінно змінилося у воєнні та повоєнні роки. Частина корінних мешканців емігрувала на Захід або була репресована радянською владою в 1939–1941 рр. та другій половині 40-х років. Галицькі

євреї загинули в роки війни: в 1939 р. євреї становили 31 % львів'ян, у 1944 р. – лише 0,9 %. Львівських поляків виселили до Польщі в 1945–1946 рр. унаслідок повоєнного обміну населенням. У серпні 1944 р. у Львові було 92,5 тис. поляків (62 % населення міста), у 1955 р. ж залишилося лише 8,5 тис. осіб (2,3 %) [17, с. 80].

У середині – другій половині 40-х років Львів заселили вихідці зі Східної України та республік Радянського Союзу, насамперед Росії. Це були українці, росіяни та євреї за національністю. Попри обмеження переїзду до міста в 1944–1945 рр. – слід було мати дозвіл міської влади на переселення – населення Львова невпинно збільшувалося. У серпні 1944 р. налічувалося 149 тис. жителів [17, с. 80], у жовтні 1944 р. – 154,3 тис. [4, с. 571], а в січні 1947 р., за різними даними, – вже 293–320 тис. осіб [5] (слід врахувати також, що в 1945–1946 рр. зі Львова виїхали поляки). Найбільший притік людей до міста був у 1945 р. (78,1 тис. осіб) та 1946 р. (97,4 тис. осіб), меншим у 1947–1948 рр. – 50–70 тис. на рік. Водночас упродовж п'яти повоєнних років (1945–1950 рр.) щороку зі Львова виїжджало понад 40 тис. людей. Інтенсивна повоєнна імміграція до міста відчутно зменшилася з 1949 р. й наступних років, складаючи в середньому 30 тис. осіб щороку. У 1949–1950 рр. зі Львова більше виїхало, ніж прибуло [1, с. 19–20].

У 1944 р., з відновленням радянської влади, до Львова переїхало багато працівників керівного державного і партійного апарату, служби безпеки, суду й прокуратури, військових. У повоєнні роки кількість росіян у Львівській області була навіть вищою, аніж у сусідніх з Росією Сумській та Чернігівській областях [18, с. 25]. У 1946 рр. прибули зі Сходу становили майже 80 % працівників адміністрації підприємств, установ та організації міста, а також виконкому Львівської міської ради. Однак більшістю з них були не росіяни, а приїжджі українці [3, с. 196]. Росіян серед мешканців міста особливо багато було відразу в повоєнні роки, в наступних десятиліттях їхня відсоткова частка зменшувалася (35,6 % у 1955 р., 22,3 % у 1970 р.) [17, с. 80]. Це було пов'язано з переїздом росіян спочатку до Львова і наступним перерозподілом по населених пунктах області та західноукраїнського регіону загалом, а також зменшенням їхньої відсоткової частки в структурі населення міста на тлі високого приросту українців. Значною була також плінність кадрів радянських державних та партійних органів влади та управління.

Серед повоєнних новоселів Львова були солдати Радянської армії, які після закінчення військових дій поверталися зі Заходу й залишалися в місті, згодом перевозили сюди свої родини. Багато у Львові було демобілізованих медичних працівників. Прибували ті, хто вперше приїхали до міста в 1939–1940 рр., дехто заселив свої колишні помешкання. Серед них були удови загиблих військовослужбовців з родинами. Для розбудови й функціонування промисловості скеровували на роботу інженерно-технічних працівників і кваліфі-

кованих робітників із різних регіонів СРСР, насамперед Росії. На початку 1947 р. на підприємствах Львова їх було 15 тис. осіб [21, с. 9–10]. Ряд промислових підприємств міста та їхніх працівників перевезли з Росії [18, с. 98]. Загалом у західноукраїнській області переселилося понад 1 млн осіб зі Сходу, в тому числі близько 600 тис. осіб до Львова та Львівської області [18, с. 52].

Приїжджі зі Сходу (військові високих рангів, державні службовці, працівники служби безпеки, лікарі, юристи й ін.) заселяли кращі львівські квартири. Як і в довоєнний час, престижними в радянському Львові залишалися центральна частина, сучасні вулиці Є. Коновальця, Гвардійська, Генерала Чупринки, С. Бандери, Пекарська, Личаківська, так звана Професорська колонія. Райони вулиць Т. Шевченка і особливо Б. Хмельницького вважали робітничими; одна з респонденток окреслила загалом: "А де гірший район, то за Оперним театром" [12].

Перші враження приїжджих зі Сходу про місто залишилися позитивні. Новоприбулих приємно вразили місцеве "архітектура і культура", їм не було лачно жити у Львові. Хоча у повоєнному місті було багато людей з кримінальним минулим, безпритульних дітей і підлітків. У скаргах жителів зазначалося, що весною 1945 р. вулицями міста було лачно ходити навіть удень. Звичними стали перестрілки, галас і крики з проханням допомоги, бо грабують. За словами повоєнного жителя, "у місті твориться щось жахливе, вечорами я перестав ходити на роботу, а якщо й іду, то залишаюся там ночувати. Довкола стрільба, матюки, грабежі, вбивства [...]" [15]. (Не)страх життя у повоєнному Львові в приїжджих зі Сходу асоціювався не з кримінальною ситуацією в місті, а з діяльністю українського націоналістичного руху.

У другій половині 40-х – в 50-х роках у пошуках заробітку до Львова переїжджали галицькі селяни, однак не так масово, як з 60-х років. Вони працевлаштовувалися робітниками львівських підприємств, що розбудовувалися. Багато в місті було українців-переселенців з Польщі. Вони, як правило, поселилися у селах неподалік Львова й доїжджали в місто на роботу. Довоєнні двірники, колишня прислуга, вихідці з західноукраїнських сіл жили в гірших помешканнях у внутрішніх дворах і на перших поверхах, напівпідвальних приміщеннях і мезонісах. Поширеними у Львові в повоєнні роки були тимчасові літні бараки для робітників зі сіл [6].

Новоселам з різними матеріальними статками, національною приналежністю і світоглядом доводилося зживатися разом у перенаселених квартирах. Оповідачі не пригадували труднощі побутово-матеріальної та соціально-психологічної адаптації. В інтерв'ю не йшлося про незручності проживання у багатолюдних квартирах. Приїжджі зі Сходу росіяни, євреї й українці проживали разом з місцевими поляками до їхнього виселення до Польщі. За свідченнями опитаних, між новоприбулими й корінними жителями не виникало конфліктів. Згадували хіба що небажання поляків виїжджати. "Безконфліктне" співжиття зі сусідами зумовлювала радянська дійсність – люди жили подвійним життям, остерігалися сусідів й уникали відкритих бесід. В умовах товарного дефіциту, інформаційного обмеження сусідство з посадовцями було корисним для рядових львів'ян. Як зазначив один з оповідачів на прикладі своєї родини: "Можна було за допомогою цих мешканців надсилати листи за кордон [...]. Так само приїжджали [...] родичі за кордону і це не сприймалося якось негативно" [9].

З-поміж корінних львів'ян залишилися поодинокі поляки, які не виїхали до Польщі. У жовтні 1944 р. поляки становили 102 983 (66,7 %) населення Львова, українці – 40 743 (26,4 %), росіяни – 8 426 (5,5 %), євреї – 1 689 (1,1 %) [16, с. 401–402]. Попри відомості, що станом на

20 травня 1946 р. з міста виїхало 62 612 осіб, підрахувати дійсну кількість виселених львівських поляків практично неможливо [16, с. 407–408]. Спогади повоєнних мігрантів про поляків, які не виїхали до Польщі, дуже позитивні. Вони щоправда вирізнялися незвичними для приїжджих зовнішнім виглядом і способом життя, у побуті користувалися польською мовою, українською і російською практично не спілкувалися, а "якщо й говорили, то в межах якихось ста слів". Новоприбулі, натомість, не розуміли всіх польських слів [13]. Поляки в радянському Львові трималися відсторонено, уникали розмов про минуле. Залишилися самотні поляки вчителі й викладачі вищих навчальних закладів, які за радянської влади жили бідно [10]. Серед поляків, які не виїхали до Польщі, були двірники. За старою звичкою вони зачиняли вхідні двері / браму на ніч і в перші повоєнні роки ще зберігали уклад життя будинку, а відтак і довоєнну атмосферу [7].

Респонденти уявляли життя довоєнних львів'ян за розповідями старожилів, плануванням внутрішнього простору будинків, залишками оздоблень й ін. Відомості про колишніх жителів будинку обмежені напівправдивими переказами про довоєнних власників – їхню національну приналежність, рід занять, час виїзду; особисто їх ніхто з опитаних не бачив. Такою інформацією могли поділитися респонденти, що заселили будинок відразу після закінчення війни. Довоєнні історії дізнавалися від колишньої прислуги й рідше від співмешканців поляків, які не виїхали до Польщі. Старий довоєнний інтер'єр створював "атмосферу з якогось такого іншого світу" [8]. Предмети інтер'єру збереглися по-різному: одні з новоселів переїжджали в повністю омебльовані квартири, інші заставали "голі стіни"; було звичайно й щось проміжне. Меблі масово купували в поляків, які виїжджали до Польщі. Серед уцілілого називали шафи, кресла, крісла, ліжка, тумби, люстри, дзеркала з підставками, годинники, телефони, вази та ін. До сьгодні залишилися дерев'яні вікна, міжкімнатні й вхідні двері з оригінальними ручками, печі, паркет. Практично в кожному помешканні центральної частини міста є бодай би одна, а то й кілька старих печей, якими дорожать [11].

Мігранти зі Сходу, які переїхали до Львова в другій половині 40-х років, схильні вважати себе львів'янами, не кажучи вже про дітей. Повоєнні старожилі вболівають за стан будинків і прибудинкових територій, зберігають пам'ять про минуле Львова. Вони доволі легко розповідали про повоєнне заселення повністю омебльованих квартир, наголошуючи, що був такий час, коли поляки були змушені виїжджати. Хоча й часами були не до кінця відкриті, а їхні відповіді неповні. У розповідях простежується "казкове" повоєнне життя і поступова розруха в наступні десятиліття. Наголошуючи (часами надмірно) на правомірності свого проживання у старих львівських квартирах, перше покоління прибулих зі Сходу так і не відчувало себе їхніми повноправними власниками.

З 60-х років місто активно заселяли вихідці зі західноукраїнських сіл, масова міграція яких позначалася на збільшенні українців у національній структурі львів'ян – у післявоєнні роки українці стали більшістю (у 1955 р. – 44,2 %), а до 1989 р. становили вже 79,1 % жителів Львова. У 1989 р. населення міста досягло 786,9 тис. осіб і зросло з 1945 р. на 600 тис. осіб (учетверо). Приріст за рахунок міграції у 1959–1989 рр. становив близько 230 тис. осіб (понад 60 % усього приросту). Високим коефіцієнт осідання (відношення загальної кількості прибулих до кількості вибулих) був у 1962–1963, 1972, 1983, 1988 рр. Найбільше мігрантів прибували до Львова із Львівської області – щорічно кілька тисяч осіб; з інших західноукраїнських областей – близько однієї

тисячі щороку. Другою за чисельністю мігрантів до Львова була Тернопільська область, далі – Івано-Франківська, Волинська, Хмельницька області. За віковими характеристиками це були молоді особи віком 16–24 років, безсімейні, представники обох статей, які мігрували до міста вперше [1, с. 20–24].

Постійним джерелом збільшення населення Львова, що не обліковувалося, була маятникова міграція сільського населення. Селяни, особливо з навколишніх до обласного центра сіл, доїжджали до міста на роботу і меншою мірою на навчання. Це була загальноукраїнська тенденція – містам України були характерні високі темпи маяткової міграції сільського населення (серед республік Радянського Союзу Україна посідала друге місце після Естонії), а маяткова міграція західноукраїнських селян відбувалася інтенсивніше, ніж в інших регіонах України (Львівська область (177 осіб (на 1 тис. сільського населення)), Івано-Франківська (160 осіб) (тоді, коли Харківська – 136, Київська – 121, Луганська – 116, Донецька – 98 осіб) [20, с. 20–21]. Якщо врахувати маяткову міграцію, то наприкінці 80-х років у Львові було близько 1 млн осіб (з них 200–250 тис. доїжджали).

У Львові селяни поставали перед потребою матеріального облаштування та соціально-психологічної адаптації. Нерідко на шляху зі села до міста на матеріальні труднощі не звертали уваги, а про психологічну адаптацію взагалі не здогадувалися. У студентські роки мігранти проживали у гуртожитках або винаймали недорогі помешкання (так звані "кутки"). Жили економно, продукти привозили зі села, а на стипендію купували одяг і взуття. Кожних вихідних студентська молодь їздила в села, допомагали батькам по господарству, за продуктами. Відчутні матеріальні труднощі з'являлися зі створенням сім'ї – потреба окремого житла, більших заробітків. Одружені мігранти частіше змінювали місце праці не так через доходи, як через можливість отримати квартиру. Черги на жило тягнулися десятиліттями. Частково житлову проблему вирішили житлові кооперативи, які на початках сприймали з недовірою.

Після переїзду велике місто лякало приїжджих, а з іншого боку, – вабило невідомістю. Звикали до шуму, транспортного руху, життя у квартирі багатоповерхівки, яку називали "вуликом". На відміну, від міських жителів колишні селяни мусіли докласти більше зусиль, щоб облаштувати своє життя в місті, і, як правило, досягали більшого. Водночас не розривався зв'язок зі селом, куди часто їздили, особливо на польові роботи і релігійні свята. По змозі до міста привносили сільський уклад життя, особливо в 50–60-х роках, коли біля гуртожитків на окраїнах Львова обробляли землю і навіть мали невеликі господарства. Для пристосування до міського життя селянам необхідно було здебільшого від одного до п'яти років. На процес адаптації мали вплив різні чинники, визначальними серед яких було створення сім'ї й отримання власного житла в місті, а також втрата зв'язків зі селом здебільшого після смерті батьків. Ознакою повної адаптації колишніх мігрантів у Львові є прийняття ними самоокреслення львів'янин / львів'янка.

За результатами інтерв'ювання вихідців із села у Львові, які переїхали в другій половині 50-х – на початку 80-х років, можна визначити чотири групи оповідачів щодо їхньої ідентифікації себе львів'янами (від більшої до меншої): а) особи, які не вважають себе львів'янами; б) "часткові" львів'яни, які постійно апелюють до свого сільського походження; в) львів'яни; г) особи, які не можуть однозначно віднести себе до жодної з наведених категорій. Дослідження засвідчило перевагу у Львові осіб, які вважають себе мешканцями міста, але не львів'янами. Діти мігрантів (як правило, старші), які часто

бували в селі й знають сільське життя, охочіше туди їдуть. Молодші діти в сім'ї, онуки вихідців із села відносять себе винятково до львів'ян [1, с. 278–282].

За умов незначної кількості корінних львів'ян вихідці зі сіл потрапляли у середовище російськомовних мігрантів зі Сходу і значною мірою – таких самих переселенців як і вони. Приїжджих із села було у Львові так багато, що при випадкових зустрічах вони виявлялися навіть земляками. Мігранти 60-х років називали львів'янами всіх мешканців Львова, які переселилися сюди раніше за них або проживали тут постійно. Пересічні вихідці зі села у трактуванні національного співжиття мешканців Львова схильні стверджувати про відсутність суттєвих національних суперечок. При оцінці національного питання люди зазвичай апелюють до власного життєвого досвіду, вдаються до оцінки моральних, а не національних характеристик, наводячи приклади "позитивних" і "негативних" приїжджих. Однак, коли розмова торкається відмінностей у суспільному становищі, то відразу наводяться приклади привілейованого становища приїжджих зі Сходу. В умовах етнокультурного синтезу в місті, контактування з росіянами, євреями, "східняками" та іншими, загострювалась етнічна самоідентифікація галичан.

Таким чином, повоєнні мігранти зі Східної України та Росії разом із поодинокими корінними львів'янами, а також українцями-переселенцями з Польщі, є носіями історичної пам'яті про повоєнне і частково довоєнне життя Львова. Саме пересічні мігранти зі Сходу "успадкували" від поляків повоєнну львівську "казку" (на відміну від місцевих українців), хоча так і не відчували себе повноцінними власниками житла. Повоєнні львівські середовища "приїжджих" та "місцевих" існували окремо: люди жили відособлено й уникали відкритих розмов; особливо ізолювалися львівські поляки, які не виїхали до Польщі. Міграція галицьких селян до Львова в 60–80-х роках зумовила другу за повоєнні роки суттєву зміну населення міста. Вихідці зі сіл потрапили в значною мірою вже "російське" місто й навіть вважали місцевих росіян корінними жителями; їхня інтеграція в львівське середовище була обмежена. На ізолюваність різних суспільних груп впливала й територіальна роз'єднаність – повоєнні мігранти зі Сходу жили в центральній частині Львова й усіма способами уникали переїзду на околиці, а вихідці ж зі сіл заселяли радянські новобудови на окраїнах, жили в заводських гуртожитках, створюючи замкнуте середовище. Львівські селяни заклопотані матеріальним облаштуванням, яке часами виявлялося складнішим за психологічне пристосування, мало цікавилися суспільним і культурним життям Львова, й так і цілком не адаптувалися в місті, на відміну від повоєнних мігрантів зі Сходу.

1. Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.): монографія. – Львів, 2010. 2. Гулай В. Етнодемографічна характеристика Львова (1944–1970 рр.) // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора К. Кондратюка / Упоряд. О. Сухий. – Львів, 2004. – С. 445–452. 3. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х–50-ті роки ХХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37/2. – С. 190–204. 4. Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2007]. – С. 567–576. 5. Довідка про чисельність населення міста Львова. – Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р–2904 (Інспектура державної статистики м. Львова), оп. 1, спр. 1, арк. 26. 6. Звернення начальника Будівельно-відновлювальної дільниці Львівської залізниці до голови Львівської міської ради. – ДАЛО, ф. Р–6 (Львівська міська рада депутатів трудящих), оп. 2, спр. 8, арк. 487. 7. Інтерв'ю з Безвужком В. С., 1940 р. н., записане 6.11.2009. 8. Інтерв'ю з Жуком І. Я., 1951 р. н., записане 10.08.2009. 9. Інтерв'ю з Котом Я. І., 1978 р. н., записане 11.08.2009.

10. Інтерв'ю з Крапівіною К. О., 1954 р. н., записане 18.09.2009.
 11. Інтерв'ю з п. Ольгою, 1947 р. н., записане 21.07.2010. 12. Інтерв'ю зі Світеною А. І., 1928 р. н., записане 28.08.2008. 13. Інтерв'ю зі Шаленим М. А., 1925 р. н., записане 20.07.2010. 14. Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. – Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2007]. – С. 608–615. 15. Лист-скарга начальника Лікарсько-санітарної служби Львівської залізниці голові виконкому Львівської міської ради депутатів трудящих, 25 березня 1945 р. – ДАЛО, ф. Р–6, оп. 2, спр. 60, арк. 107–107 зв. 16. Макарчук С. Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. // Lwow: miasto, społeczeństwo, kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka. –

Krakow, 2002. – Т. IV. – S. 401–411. 17. Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках. Магістерська робота. ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2000. 18. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціальне дослідження). – Львів, 1997. 19. Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За редакцією Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ–Львів, 2007. 20. Хорев Б. С., Лиходед В. Н. Житель села – работник города. Москва, 1982. 21. Челак П. П. Передмова // Львівщина індустріальна. Документи і матеріали. – Львів, 1979. – С. 9–10. 22. Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). – Cambridge, Massachusetts, 2005. 23. Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. – Kraków, 2000.

Надійшла до редколегії 13.03.12

М. Боровик, канд. іст. наук

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ В УСНИХ ДЖЕРЕЛАХ (НА МАТЕРІАЛАХ ПРОЕКТУ "УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОВСЯКДЕННИЙ ДОСВІД ВИЖИВАННЯ")

У статті аналізуються основні результати усної історичної проекту "Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання". Висвітлюються особливості відбиття в пам'яті мешканців України суб'єктивного досвіду життя/виживання в умовах війни.

The article is devoted to analyzing of basic results of oral history project "Ukraine during the World War II: everyday experiences of survival". The features of reflection in memory of Ukrainians of subjective experience of life/survival in the war are clarified.

Методика усної історії в останні десятиліття посіла міцні позиції в царині історичних студій в світі і в Україні. Зростає число наукових публікацій, засновуються нові наукові і навчальні центри, усна історія поступово входить до навчальних програм провідних вузів України. В навчальній програмі історичного факультету курс усної історії з'явився з 2009/2010 навчального року. Практичну частину курсу становить участь студентів в реалізації усної історичної проекту. Основні аспекти усної історичної процесу: формулювання предмета дослідження, вивчення історичного контексту, відбір респондентів, підготовка питальника, підготовка супровідної документації, методики проведення інтерв'ю, техніки транскрибування, освоюються студентами в процесі вивчення курсу, обговорюються на семінарах і, по можливості, одночасно застосовуються на практиці. Ми переконані, що саме "активне навчання", поєднання теорії і дослідницьких практик, є найсильнішою перевагою усної історичної курсів в університетах [20].

Темою першого такого навчального проекту була обрана історія Другої світової війни в Україні. Обираючи для проекту таку проблематику, ми планували зосередитись насамперед на вивченні обставин повсякденного життя, індивідуального сприйняття подій, стратегій виживання мешканців України, яким випало жити в Україні в період тієї війни. В даній розвідці ми представляємо попередні результати цього проекту.

Щодо вибору респондентів, нами були визначені лише певні загальні параметри, які диктувалися темою проекту. Ми домовились записувати спогади людей від 1937 року народження і старших, які на час війни жили в Україні. Після першого року реалізації проекту, склад інформантів, опитаних студентами, був проаналізований за кількома ключовими параметрами: вік, регіон проживання, соціальне походження, рівень і характер освіти. З'ясувалось, що коло опитаних загалом відповідало демографічним характеристикам українського суспільства на час війни за виключенням регіону проживання. До університету імені Тараса Шевченка вступають переважно мешканці найближчих регіонів. Вони шукали інформантів серед своїх родичів і знайомих. Не дивно, що серед опитаних виявилось близько 70% людей, які на час війни проживали в чотирьох (з 25-ти) областях Центру і Півночі України.

Ми поділяємо всі ті сумніви, які існують у науковців щодо репрезентативності подібного роду джерел і жодним чином не намагалися трактувати наше дослідження, як такий собі варіант опитування громадської думки. Водночас нам хотілося якнайповніше відбити все різноманіття досвіду життя в умовах війни мешканців різних регіонів України. Ми спробували зорієнтувати студентів, які надалі брали участь в проекті, за наявності вибору, записувати інтерв'ю з респондентами зі Сходу, Півдня, Заходу країни. У підсумку нам вдалося суттєво вирівняти регіональний склад людей, чий спогади були записані. На сьогоднішній архів проекту нараховує вже 230 інтерв'ю.

В питальнику, підготовленому для проекту, ми намагалися відобразити всі суттєві з нашої точки зору, аспекти повсякденного життя мешканців України в роки війни. Для нас також важливо було зрозуміти, який з аспектів військового досвіду інформанта займає найбільше місце в його пам'яті. Ми звикли бачити війну, як важливу політичну подію, бачити великі битви, пересування військ, однак практично в усіх інтерв'ю більшу частину розповіді інформанта займають звичайні побутові проблеми: робота, харчування, житло. Факти такого роду дуже часто супроводжуються докладними оповідями, колоритними, часто вражаючими подробицями. "Ми у рот набирали воду, обступали з усіх боків всі разом із рота поливали, щоб тепленькою водичкою помити ту дитину", – так одна із жінок-інформантів переповідає про те, як доводилося мити немовля [15].

В оцінці військового побуту помітні суттєві відмінності у сприйнятті війни мешканцями міста і села. Міські жителі часто згадують про війну і особливо про німецький окупаційний режим як найважче випробування в житті: "Звісно нічого не працювало в Києві. А що могло працювати? Нічого не працювало. Магазинов теж майже не було, продуктів не було, нічого не було і виживав кожен як міг. Єдине що, ось виживали як, ходили по селах, міняли речі. У кожній сім'ї були якісь речі, якийсь посуд, це і міняли на харчі, картоплю, борошно, зерно там. Взагалі жили хто як може. Це тривало два роки. Дуже тяжко було, дуже тяжко" [1].

Для сільського населення війна не принесла різних змін в їх повсякденне життя: "Знаєш, тоді такий час був, що за короткий проміжок відбулося надзвичайно багато подій. І голод, і колективізація, і війна, – все ра-